

ACSÁDY JUDIT¹

„MEGTETTÜK-E AZT, AMIT AZ ESZMÉNYEINK SZERINT MEG KELLETT VOLNA, HOGY TEGYÜNK?”
AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS DEMOKRATIKUS ELLENZÉKÉNEK ELMARADT NŐEMANCIPÁCIÓ-REFLEXIÓIRÓL

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2016.2.173

ABSZTRAKT

Az államszocializmus évtizedeinek emancipációs politikáját elemzők közül többen feltették a kérdést – jellegzetesen a rendszerváltás után –, hogy a szovjet típusú emancipáció valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. Bár az 1949-es alkotmány ki- mondta a nők egyenjogúságát, a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, kiépítették az óvodai és bölcsődei ellátást, a képzés támogatásával magasabbá vált a nők iskolázottsága, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban, mégis mindezek mellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. A magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépí- tésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk- Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015). Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák (H. Sas 1984). Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetők a „részleges emancipáció” kifejezéssel (Fodor 2003).

Míg a hasonló, pártállam-rendszerű, szovjet blokkbeli országok közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalma- ihoz, kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre (Lóránd 2012), Magyarországon ez elmaradt.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, felmerült-e a pártállam egyéb mozzanatai mellett a nőpolitika kritikája a második nyilvánosságban, amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt? Voltak-e az ellenzéki körökön belül feminista hangok, és milyen külső és belső erők hatottak ezek megjelenésére és elhalására?

Kulcsszavak: államszocializmus, női emancipáció, feminizmus, demokratikus ellenzék, 1973-as aláírás- gyűjtési akció

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

'DID WE ACHIEVE WHAT WE COULD HAVE DONE?'

THE MISSED REFLECTION OF THE DEMOCRATIC OPPOSITION ON WOMEN'S EMANCIPATION UNDER STATE SOCIALISM IN HUNGARY

ABSTRACT

Following the transition the question was raised by a number of researchers whether the soviet type emancipation policies of the state socialist countries had indeed resulted in women's liberation and equality with men? (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk-Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015) This study raises the question whether the issue of women's emancipation was part of the themes articulated by the democratic opposition under the Kádár regime or not. How did feminist voices emerge within the dissident circles, and how did samizdat publications deal with the question or silence it? Were activists in opposition different in this sense in Hungary from the activists of other ex-state socialist countries? Following a brief overview of the characteristic features of the democratic opposition in Hungary and the overview of the literature analysing women's situation and gender relations both before and after the transition, some ex-activists' memoirs (manifested in recorded interviews) will be examined. How did they reconstruct gender relations and attitudes within opposition circles? Were these promoting or silencing initiatives concerning women's issues?

Keywords: state socialism, women's emancipation, feminism, dissident movements, petition in 1973

ACSÁDY JUDIT

„MEGTETTÜK-E AZT, AMIT AZ ESZMÉNYEINK SZERINT MEG KELLETT VOLNA, HOGY TEGYÜNK?”²

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS DEMOKRATIKUS ELLENZÉKÉNEK

ELMARADT NŐEMANCIPÁCIÓ-REFLEXIÓIRÓL

AJÁNLÁS

Szeretettel ajánlom Neményi Máriának az alábbi írásomat, hiszen – kisebbségeket, társadalmi kirekesztést, a diszkrimináció mechanizmusait kutató gazdag munkássága révén – Mari azon szerzők egyike, aki éles elemző tekintettel fordul a nők társadalmi helyzetének szociológiai és szociálpszichológiai elemzése felé. Foglalkoztatta az a kérdés is, hogy miért nincs Magyarországon nőmozgalom (Neményi 1994), és nők egyéni élettörténeteinek tükrében vizsgálta, hogyan bontakoznak ki egyéni sorsok, milyen lehetőségek, akadályok, milyen rendszerszerű diszkriminációt artikuláló mozzanatok fedezhetők fel a narrációkban (Neményi 1999). Írásom részben az általa felvetett kérdés fonalát követve arra keres választ, hogy a nőmozgalom, a feminista gondolat csírái milyen formában jelentek meg az államszocialista időszak disszidenseinek, a demokratikus ellenzéknek a köreiből, és vajon miért nem szökhettek szárba ezek a kezdeményezések.³

BEVEZETÉS

A rendszerváltást megelőzően a volt szovjet blokk országokban a nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) meghatározó diskurzust a felülről vezényelt, szovjet típusú emancipációs politika határozta meg. Kérdés, hogy lehetséges volt-e más társadalmi aktorok meghatározó fellépése, hogy a nemek társadalmi viszonyának formálásában meghatározó módon szintén részt vegyenek? A civil szféra működését az egyesületek betiltásával lebénító rendszerekben társadalomkritikát potenciálisan az adott rendszer disszidensei fogalmazhattak meg, a maguk által megalkotott második nyilvánosság fórumain, amint azt a példákban látni fogjuk.⁴ Vajon milyen jelentősége, hatása lett volna a nőkérdés tematizálásának, illetve mit eredményezett az, hogy a kritikus női hangok marginalizálódtak ebben a közegben, és később a rendszerváltást követően sem vállaltak jelentősebb szerepet az akkori női aktivisták?

Magyarországon a nyilvánosságot szigorúan kontrolláló kádárizmus idején az elsősorban fővárosi vagy a fővárosban élő értelmiségiekből formálódó, személyes kapcsolatokra épülő, viszonylag zártan működő demokratikus ellenzék vált gyakorlatilag a rendszer egyetlen kritikusává. Rendszerkritikájuk többek között kifogásolta

2 Idézet egy 2008-ban felvett interjúból, a demokratikus ellenzék köreiből tartozó, elveikkel szimpatizáló egykori résztvevővel.

3 A tanulmány megszületésében nagy szerepe van annak a három kéziratban levő interjúnak, amit Dalos Györgytől kaptam. Ezúton illeti köszönet mindazért, hogy személyesen biztatott a téma kidolgozására, és azért, hogy rendelkezésemre bocsájította az általa rögzített, páratlan jelentőségű (ám az érintettek határozott kérésére eredeti formájában nem közölhető), 1994-ben lezajlott beszélgetések kéziratát.

4 Ebben az időszakban a hatalom a társadalom totális alávetettségének kialakítására és az ellenőrzés fenntartására törekedett. „A párt által képviselt tanítás (...) a társadalom valamennyi tagja számára kötelező volt. Az ettől eltérő értékek nyilvános képviselése szigorú tilalom alá esett” (Valuch 2011:27).

az egypártrendszert, a tekintélyvel alapuló irányítást, az intézmények diszfunkcióit, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, ám a rendszer nőpolitikáját, a szovjet típusú emancipációt néhány egyéni kezdeményezéstől eltekintve nem kritizálták. A környező országok disszidenseinek tevékenységében ezzel szemben jóval markánsabban feltűnik a szovjet típusú nőpolitika gender szempontú kritikája, vagyis a rendszeregyenlőtlenségeket újratermelő, a nők hátrányos helyzetét, a nőkkel szembeni méltánytalan megnyilvánulásokat továbbélő rendszer kritikája. Mindez több helyen kapcsolódott női önszerveződő csoportok tevékenységéhez is.

A nők társadalmi helyzetét, a nemek társadalmi viszonyát szabályozó intézményrendszert, továbbá a társadalmi nemeket (*gender*) alakító diskurzust tehát döntően meghatározza, hogy egy adott társadalomban a társadalmi aktorok képesek-e, illetve képessé teszik-e magukat arra, hogy befolyásolják mindezek formálását. A nők helyzete szociológiai szempontból hasonlítható más kisebbségi, társadalmi kirekesztést elszenvedő, adott szempontokból hátrányos helyzetű csoportokhoz (Neményi 1999). E csoportok helyzetét döntően meghatározza, hogy artikulálnak-e a csoport tagjait összefogó (identitást képző) közös érdeket és a többségi (domináns) társadalom elnyomó mechanizmusait fel tudják-e fedni, illetve szándékoznak-e, képesek-e közös érdeküket artikulálva érdekeiket megvédeni, és leküzdeni a hátrányos helyzetet. Mindez magában foglalja a többségi társadalom kisebbségi csoportról alkotott diskurzusának újraértelmezését, az ezen alapuló elvárások és magatartásminták lebontását is, hiszen ezek belsővé tételével a kisebbségi csoport tagjai újrakonstruálják a saját hátrányos helyzetüket legitimáló identitást.

Jelen tanulmány a rendszerváltás előtti ellenzéki társadalmi mozgalmak kontextusának felvázolása után azt vizsgálja, hogy a második nyilvánosságban – amelynek formálója elsősorban a Demokratikus Ellenzék volt a Kádár rendszer idején – megjelenik-e valamilyen formában az államszocializmus nőpolitikájának és ellentmondásokkal teli *gender* diskurzusának kritikája, hiszen potenciálisan ez a csoportosulás több szempontból is alkalmas terep lett volna erre. A tanulmány röviden említi az államszocializmus nőpolitikáját tárgyaló szakirodalom néhány jellegzetes megállapítását, utalva azokra az elemzésekre, amelyek még a Kádár-rendszer alatt láttak napvilágot, majd a rendszerváltás után megjelentekre is. A rendszerváltás terepet adott ugyanis újszerű, *gender* szempontú kutatásoknak, amelyek középpontba helyezik a két nem közötti társadalmi különbségeket.

A nőkérdés első nyilvánosságban történt tematizálását (amely a kortársak számára nyilvánvalóan elérhető volt) helyezem szembe azzal a ténnyel, hogy egyéb társadalmi kérdések megformálása és tárgyalása mellett a második nyilvánosság fórumain nem vetették fel, nem elemezték a nőkérdés különböző aspektusait – néhány kezdeményezéstől eltekintve –, nem kritizálták az állampárt emancipációs politikáját az általam áttekintett dokumentumok és az interjúk tanúsága szerint. Kiemelendő azonban az az 1973-as akció, amelyet a születésszabályozás tervezett módosításával kapcsolatban indítottak értelmiségiek, amelyhez ellenzékiek is csatlakoztak. Ezt az ellenzéki megmozdulást (aláírásgyűjtő akció) a szakirodalom több helyen is tárgyalja. Korabeli dokumentumokra és személyes visszaemlékezésekre támaszkodva, a megmozdulás értelmezésében egy új interpretáció lehetőségét vázolom fel. Végül, jelen formájában problémafelvetésre alkalmas, későbbi kutatások alapjául szolgáló mikrokutatás (*pilot study*) eredményeire alapozva – amelynek során az ellenzékben részt vevő egykori aktivisták visszaemlékezéseit⁵ vetem össze – arra keresek választ, hogy milyen esetleges értékrendbeli, szemé-

⁵ A vizsgálat tárgyát a már említett, Dalos György által rögzített interjúk alkotják, továbbá ezeket kiegészíti további három, a szerző által 2009 és 2012 között rögzített tematikus, félig strukturált interjú. Az elemzési szempontokat kiegészítették még személyes

lyes vagy a csoportosulás belső dinamikájában fellelhető tényezők magyarázhatják azt, hogy az ellenzékben elmaradt a nőkérdés, az emancipáció, a feminizmus vagy a nemek társadalmi kapcsolatának tematizálása.

KELET-EURÓPAI ELLENZÉKI MOZGALMAK, NŐI AKTIVISTÁK ÉS NŐMOZGALMI KEZDEMÉNYEZÉSEK

A magyarországi demokratikus ellenzék kutatásának kereteit a kelet-európai társadalmi mozgalmak kontextusa adja. A társadalmi mozgalmak kutatói új fogalmi apparátus kidolgozásának kihívásával néztek szembe a szovjet blokk országaiban felbukkanó, a pártállammal szembehelyezkedő társadalmi kezdeményezések értelmezése során. Hiszen a korábbi konfliktuselméletek nem szolgálhattak magyarázó elvként, ahogy a nyugati, polgári demokratikus rendszerekben kibontakozó, a fogyasztói társadalom kritikáját adó újbals mozgalmak fogalmi kerete sem. Ugyanakkor ez utóbbiakból kinövő, „új társadalmi mozgalmak” mutatnak hasonló vonásokat a szovjet blokk disszidens ellenzékeinek kezdeményezéseivel egyes témákat illetően,⁶ illetve a szervezetek struktúrájában, kommunikációban, működésében.⁷ A szakirodalom a társadalmi mozgalmak alatt ma már tevékenységek és szervezeti formák széles körét érti, érdekcsoportok tevékenységétől kezdve tiltakozási hullámokon és mozgalmi szerveződén keresztül a civil szféra megnyilvánulásaiig. Az elmélet kiemelt jelentőséget tulajdonít a mozgalmak értelmezésében annak a kohéziós erőnek is, amelyet a társadalmi mozgalmakhoz tartozó egyes hálózatok tagjai és a mozgalomhoz csatlakozó egyének által vallott közös identitás jelent.⁸ A kelet-európai társadalmi mozgalmak kutatásában újabban a network megközelítés is szerepet kap (Pietrowski 2014:6), amely a hazai demokratikus ellenzék kutatásában is új mozzanatokat tárhat majd fel (Csizmadia 2015:135).

A mozgalmak és kezdeményezések az államszocializmus évei alatt nagyon eltértek egymástól a volt szovjet blokk egyes országaiban, elsősorban a tekintetben, hogy mennyi embert és pontosan kiket, milyen rétegeket, társadalmi csoportokat tudtak elérni, mobilizálni (Pietrowski 2014:4). Tömegmozgalmakról a volt szovjet blokk országaiban a lengyel Szolidaritás szakszervezet indította mozgalmon kívül nem beszélhetünk, hanem az egyes országokban változatos módon kialakuló, kisebb-nagyobb méretű, hálózatszerű ellenzéki csoportokról, kezdeményezésekről, elszigetelt akciókról, kommunaszerű életközösség-kísérletekről, egyes esetekben városból kivonulásokról, politikai indíttatású életformaváltásról.

A politikai közegről a régió országaiban elmondható volt, hogy az elnyomó, központi hatalom szigorú ellenőrzése felügyelte a társadalmi folyamatokat (Valuch 2011). Magyarországon 1948-at követően a politikai hatalom egyik legfőbb jellemzője a totális állami kontroll kiépítésére való törekvés volt, amelynek egyik legfontosabb tényezőjeként végbement a civilszféra felszámolása is.⁹ A társadalom kis köreinek, az egyesületeknek,

beszélgetések és konzultációk a mozgalom egykori, feminizmussal foglalkozó, érintett aktivistáival. A szociológiai kutatás normáinak megfelelően az adatközlők nevét nem közlöm, és olyan részletekre sem térek ki, amelyből a megszólalók a nyilvánosság számára beazonosíthatóak lennének. Életkorukat, nemüket az interjúk tárgyalásánál feltüntettem.

6 Az új társadalmi mozgalmak jellegzetes témái: társadalmi egyenlőtlenségek, tömegkultúra, a fogyasztói társadalom kritikája, a média manipulatív hatalma, totális rendszerek kritikája, tekintélyelv-ellenesség, feminizmus, nők jogai, kisebbségek jogai, béke, leszerelés, atomenergia-kritika, ökológia.

7 Mind a magyarországi ellenzéki kezdeményezésnek, mind a többi kelet-európai ellenzéki tevékenységnek egyre bővülő irodalma ismert. A szakirodalom áttekintésére ez az írás nem vállalkozik, csupán azt a néhány munkát vizsgálja, amelyek a szűkebben vett téma szempontjából releváns mozzanatokat tartalmaznak.

8 Donatella della Porta és Mario Diani ugyanakkor kiemelik a network megközelítés korlátait is a mozgalmak kutatásában (Porta–Diani 2006:117–161).

9 A Monarchia idején a Kiegyezést követő időszakot tekinthetjük Magyarországon a civil szféra kiépülések és felvirágzása idejének. Az

kulturális, szociális és érdekvédő szervezeteknek a megszüntetése (illetve a megmaradó szervezetek totális állami felügyelete) a társadalom atomizációjához vezetett. Ez a hatalom szempontjából garanciát jelentett arra nézve, hogy nem jelenik meg (legalábbis a legális nyilvánosság számára) a központi akarattól eltérő vélemény és érdek. A társadalom saját önszervező, önszerveződő potenciáljának megszüntetésével az egyes szolgáltatások elérésében is függővé tették a társadalom tagjait a párt által kontrollált államtól. Mindennek a következménye az lett, hogy évtizedekkel később a rendszerváltás társadalmi és politikai folyamatait vizsgálva megfigyelhető volt, hogy a hazai közéletből hiányzott az „autonóm egyén”, akinek autonómiáját mind az állam, mind a társadalom tagjai elismerik, és aki a civilszféra létrejöttének előfeltételeként tételezhető (Seligman 1997:197).¹⁰ E szempont miatt kap jelentőséget, hogy milyen kezdeményezései voltak az emberi méltóság, az egyéni szabadságjogok védelmében a demokratikus ellenzéknek – ha csak szűk kört érintően is.

Az emberi jogi tematikához kötöttség motívuma olyan erősen jelen van a mozgalom történetét írókban, hogy annak ellenére, hogy a magyarországi ellenzék tagjai korábban is kapcsolatban álltak egymással, rendszeresen találkoztak és tevékenykedtek együtt, az ellenzékiiség igazi kibontakozását a következő eseményekhez kötik: a Helsinki záróokmány elfogadása, a Charta 77-hez való csatlakozás, továbbá a lengyel ellenzékkel való szolidaritás kifejezésével a szükségállapot bevezetése idején (Lomax 1982:2).¹¹ Ezt az időszakot követi Magyarországon is a szamizdat kiadványok megjelentetése és az informális módon szervezett szabadegyetemek (repülőegyetemek) olyan témákkal (elsősorban politikai, történelmi, gazdasági, filozófiai témák), amelyekről az első nyilvánosságban nem eshetett szó. A tevékenység azonban továbbra is csak keveseket, többnyire egy egymást személyesen jól ismerő kört érintett elsődlegesen.¹²

Az egykori résztvevő, Tamás Gáspár Miklós visszaemlékező elemzésében külső tényezőkkel magyarázza azt, hogy az ellenzékiiség szűk körre korlátozódott, elszigetelt maradt. Úgy véli, hogy a Kádár-rendszerben a Demokratikus Ellenzék a társadalom más csoportjai között több okból sem található szolidáris támogatókra. Egyrészt azért, mert maga a „másként gondolkodás” anomáliának számított, a másként gondolkodók életvitelének motivációi, sikerei és kudarcai nagyrészt értelmezhetetlenek voltak kívülállók számára. Továbbá cinikus idegen-

egyesületek, szervezetek, mozgalmak rendkívül fontos szerepet tölthettek be még az I. világháborút követően is, majd működésük sok esetben nehezebbé vált, és a szerepüket átvették a fölülről kezdeményezett társadalmi szervezetek. A II. világháború után sok egyesület és szervezet újjáalakult, ám tevékenységüket a központi hatalom ellehetetlenítette, ld. az egyesületek Belügyminisztérium által végrehajtott 1948-as betiltása. Később erről részletesebben is szó lesz a tanulmányban (III. rész).

10 A rendszerváltást követő két évtized tapasztalatai is azt mutatják, hogy a civil társadalom efféle lefagyasztásának súlyos következményei lettek. Bár a rendszerváltás után az első rendelkezések között volt az Egyesületi törvény életbe léptetése, vagyis a civilszféra működési kereteinek rögzítése – a kelet-európai régió többi országához hasonlóan Magyarországon is –, jellegzetesen alacsony maradt az állampolgári aktivitás (Acsády–Néray–Schmidt 2013).

11 Emellett az ellenzéki tevékenység megindulását az 1968-at követő magyarországi gazdasági reformok és az ezekhez társított enyhülési folyamatok megtorpanása, újabb „szigorítások” megjelenése is motiválta (Csizmadia 2015:121).

12 Az előadásokra alkalmilag odacsapódó hallgatóságot, illetve a szamizdat kiadványok olvasóit számolhatjuk még lazán kapcsolódóan az ellenzékiiség hatósugarába. Az, hogy a Demokratikus Ellenzék az egyetemisták között milyen támogatottságot élvezett, nehezen rekonstruálható. A szerző személyes tapasztalatának felidézése releváns lehet itt az ellenzék hatósugarának tárgyalásakor. Egy személyes beszélgetés során az 1980-as évek első felében Kenedi Jánossal megosztottam azt a tapasztalatomat, hogy az egyetemisták között nagyrészt közöny van politikai kérdések iránt, másrészt érdektelenség, passzivitás ellenzéki társadalmi akciók irányában. Akkor Kenedi nagyon nem értett ezzel egyet, mert úgy érezte, hogy jelentősebb az ellenzéki körök befolyása az egyetemistákra. Évtizedekkel később a rendszerváltást követően azonban igazat adott a korábbi tapasztalatomnak, és egy újabb személyes találkozás alkalmával úgy vélekedett, hogy akkoriban valóban én értékeltem jól, ő nagyobbban vélte az ellenzéki potenciált az akkori egyetemi hallgatók generációjában, mint amekkora az valójában volt.

kedés övezte azt a magatartást – a konformizmus jól meghatározható előnyöket biztosító közegében –, amellyel az ellenzéki aktivisták, idézem: „*saját érdekeik ellen*” cselekszenek (Tamás 1992:137). Vagyis értelmetlen volt és értelmetlennek tűnt szabadságjogokért, elvont eszméért kiállni vagy a totális rendszer ellen fellépni, hiszen abból a másként gondolkodónak csak baja származhatott (u.o.). Bármennyire is találó ez a megfogalmazás – a társadalmi többségre vonatkoztatott idegenkedés, a másként gondolkodóktól elhatárolódó attitűd –, valószínűleg nem általánosítható, és önmagában nem magyarázza a magyarországi ellenzék tevékenységének szűk körre korlátozódását. Tény, hogy a kádári konszolidáció időszakában az anyagi javak eleinte szerény, majd egyre bővülő garantált megléte a társadalom nagy többségével feledtetett minden rendszerkritikát. Azok közül pedig, akik mégis kritikusan szemlélték a Kádár-rendszert, a legtöbben azon kívül, hogy karrierjük feladásának árán is, de nem integrálódtak (például nem léptek be a pártba), informális vagy családi körökön kívül kritikájukat nem hangoztatták. A kabarétréfák összekacsintós, sorok között értelmezendő „rendszerkritikus” poénjain kívül csak személyes emlékeket őriz a társadalom arról, hogy a nagy többség hogyan vélekedett a rendszerről, hovatovább mi hangozhatott el a műszak után a kocsmasztalok mellett, ahol már nem kellett tartani a vállalati párttitkároktól vagy attól, hogy illetéktelen („illetékes”) fülek felügyelhetik az elmondottakat. Az állampolgárok rendszer iránti lojalitásának mértéke az ellenzéki tevékenység kiterjedtségét potenciálisan kívülről befolyásoló tényező. Az ellenzéki aktivisták személyes visszaemlékezéseiből feltárhatóak a mozgalom működésének belső mozzanatai és a személyes tényezők is.¹³

A hazai ellenzék tevékenysége ugyan szűk kört érintett és vont be, de a kezdeményezések innovatív ereje, eszmei értéke ennél a körnél jóval nagyobb sugarú volt. Kérdés, hogy az emberi jogi diskurzus¹⁴ fogalmi mezőjében gondolkodó ellenzék hogyan volt képes (képes volt-e?) problematizálni, megjeleníteni különféle társadalmi csoportérdekeket, eltérő pozíciókat, vagyis érdekelt volt-e, illetve módjában állt-e a pártállam alattvalói kiszolgáltatottságának és méltatlan helyzetének általános érvényű kritikáján túl egyéb, adott csoportokat érintő hátrányos megkülönböztetés, illetve diszkriminatív mechanizmusok feltárása, artikulálása?

Tekintve, hogy a rendszerváltást követő szakirodalom az államszocializmus ellenzéki mozgalmainak jelentőségét leginkább ideológiai hatásukban látja, valamint abban, hogy az „életvilágot” illetően milyen új értékeket, gyakorlatot valósítottak meg saját informális köreikben (Csizmadia 2015:120), nagy a jelentősége annak, hogy az alternatív nyilvánosság milyen álláspontot fogalmazott meg a rendszer egyik sarokkövének számító emancipációs programmal kapcsolatban, illetve milyen privát életformát kívántak volna illetve tudtak kialakítani, belakni. Voltak-e egyáltalán alternatív életformák az államszocializmus emberi és családi viszonyainak szocialista elképzeléseihez képest?

Kelet-Európa többi országát vizsgálva megállapítható, hogy színes és változatos formában jelentek meg az ellenzéki mozgalmakhoz köthető autentikus női hangok, aktivisták és magukat feministának valló szerzők, valamint a pártállam nőpolitikáját, az emberi viszonyokat kritikai szempontból elemzők. Néhány példa felidé-

13 Csizmadia E. (1995) interjúiban megjelennek a személyes tapasztalatok és motivációk a megszólaltatottak eszmei, ideológiai beállítottsága, értékrendje mellett. Hodosán Róza (2004) szintén szubjektív élményeken keresztül írja meg saját aktivizmusának történeteit. A jelen tanulmányban vizsgált visszaemlékezések feltárnak néhány mozzanatot az ellenzéki körök belső dinamikájából.

14 A Helsinki záróokmány elfogadásához köthetően.

zésével érzékeltethetőek a kelet-európai disszidens mozgalmakban az 1970-es évektől kibontakozó, illetve az ellenzéki körökhöz kötődő szerzők és aktivisták által formált feminista hangok jellegzetességei.

1979-ben Leningrádban egy új samizdat látott napvilágot, *Nő és Oroszország* címmel. Az *underground* kiadványt nők írták és állították elő. A lapban versek, novellák és számos írás jelent meg, amelyek feltárták és kritizálták a hivatalos emancipációs ideológia és a nők mindennapi életének valósága között tátongó szakadékot (Holt 1980:6). A felmerülő kérdések között szerepelt például, hogy a szovjet társadalom tényleg nézi a szülészeti klinikákon tapasztalható áldatlan állapotokat, a szülő nőkkel szembeni (sokszor brutális) bánásmódot. Az *érem másik oldala* címmel a lap egy írást közöl a leányanyák életkörülményeinek nehézségeiről, megaláztatásairól. Az ellentmondások leleplezése vált a lap egyik fő célkitűzésévé. A lap a magánélet és a politikai élet szintjeinek tárgyalásában köthető a korszak nyugati feminizmusához. A szovjet samizdat kiadvány megjelenését a *Labour Focus*¹⁵ című, Londonban megjelenő, a kelet-európai disszidenseknek teret adó szintén samizdatnak minősülő periodika így kommentálja: „A *Nő és Oroszország*¹⁶ megjelenése jelentős fejlődés a kelet-európai demokratikus mozgalmak számára. Az ellenzékiek a nőkérdést általában periférikusnak, ha nem teljesen irrelevantnak tekintik, és úgy érvelnek, hogy először a demokratikus jogokért való küzdelemnek kell jönnie. A lap (*Nő és Oroszország*) szerkesztői szerint a feminizmus és a demokrácia elválaszthatatlanok, és a nők helyzete a kor égető problémája maradt” (Holt 1980:7).

Nyomon követhető, hogy a Szovjetunióban élő nők helyzetéről, a feminizmus történetéről, ismert aktivisták életéről ekkoriban több kötet is megjelenik, és ezek ismertetői terjednek a samizdatokban. Több hír jelenik meg ellenzéki aktivista nőkről, a KGB feministákat érintő zaklatásairól (Mamonova 1980:10).

Jelentősnek számít továbbá az 1970-es évektől kezdődően szerveződő új jugoszláv feminizmus is, ami „*lényegéből adódóan kritikus volt a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben*” (Lóránd 2012:6). A mozgalom első megmozdulásaira fiatal egyetemista nők és néhány férfi kötetlen találkozói került sor, majd az egyetemeken jelentek meg Zágrábban és Ljubljanában. Teret kaptak a feminista rendezvények a Hallgatói Kultúrközpontokban (*Studentski Kulturni Centar*) Belgrádban és Ljubljanában. A kocsmai és konyhai beszélgetéseket hamarosan nyilvános fórumok, előadássorozatok, folyóirat-publikációk és 1978-ban az első nagy feminista konferencia követték (uo.). A kelet-európai példák felsorolásában végül érdemes megemlítenünk a kelet-német nők pacifista mozgalmát, amelyről szintén a *Labour Focus* tudósít 1982-ben: „nők százai tiltakoznak”. A lap közli a tiltakozók Erich Honeckernek címzett levelét, akik követelik, hogy vonják vissza a nők háború esetén való besorozhatóságára vonatkozó törvényjavaslatot.¹⁷

Dokumentálható tehát, hogy a volt szovjet blokk országaiban az ellenzéki körökhöz köthetően több helyen is felbukkant a nők emancipációjának problémaival kapcsolatos kérdések tárgyalása és a feminista társadalomkritikai hang.

15 Ezúton szeretném Tamás Pálnak hálás köszönetemet kifejezni, amiért figyelmembe ajánlotta ezt a kiadványt a témám vizsgálatához.

16 *Woman and Russia* címmel hivatkozik a kiadványra az angol nyelvű *Labour Focus*. A kiadványt szerkesztő feminista csoportosulást a KGB üldözni kezdte, közülük Tatjana Mamonovát megfosztották állampolgárságától. A kiadványról később egy kötet is jelent: *Women and Russia. First Feminist Samizdat* címmel.

17 Ld. például az erről szóló riportot a *Labour Focus* hasábjain *'Hundreds of Women Make Pacifist Protest'* címmel (1982–83/5:39).

Eltérően a fenti példáktól, a magyarországi ellenzékben nem igazán voltak hallhatóak, és el is haltak a feministának mondható vagy a női jogokhoz köthető vagy akár a hivatalos nőpolitikát kritikusan értelmező hangok. „A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. (...) A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem” (Bozóki 2010:30).

A hazai ellenzéki mozgalom írásbeliségét jelentő szamizdat kiadványokban, elsősorban a *Beszélőben* nem szerepelnek írások a nőkérdés különböző aspektusairól, feminizmusról, nőmozgalmakról, a nők helyzetéről vagy a férfi és női társadalmi viszony kérdéseiről – ellentétben például az orosz szamizdat lapokkal. A *Beszélőnek* voltak női szerzői (köztük például Szalai Erzsébet, Hodosán Róza, Diószegi Olga), bár jellegzetesen kevesebben, mint a férfiak. A *Beszélő* szerkesztőségének tagjai (1981–1989) között mindössze egy nő volt, Solt Ottilia.¹⁸ A szamizdat kiadványokként megjelenő könyvek¹⁹ között sem szerepeltek feminista, vagy a nőmozgalmakról szóló művek.²⁰ A mozgalom szóbeliségét jelentő repülő egyetemek programjából az általam hozzáfért források szerint szintén hiányzott a nőkérdés.²¹

A párt által megoldottnak deklarált nőkérdés, és a nőemancipáció megvalósulása a létező szocializmusban – így a hazai társadalmi életben – a második nyilvánosságban reflektálatlan maradt. Sajátos ellentmondás-ként értelmezhető tehát, hogy míg a kádárizmus demokratikus ellenzéke sok tekintetben támadta a rendszer felépítését, így az egypártrendszer, a tekintélyvel alapuló irányítást, az intézményeket, a javak elosztását, a bürokráciát, a visszaéléseket, addig a rendszer nőpolitikáját néhány egyéni kezdeményezéstől²² eltekintve nem kritizálták.

Az országot már az 1970-es években elhagyó feminista aktivisták közül Márkus Piroska²³ egy írásában heves kritikát fogalmazott meg a Demokratikus Ellenzékben tevékenykedő nők helyzetével kapcsolatban. A cikk Bill Lomax-nak a fentebb hivatkozott, londoni megjelenésű *Labour Focus* c. bulletinben kiadott – a magyar ellenzék tulajdonképpen a nyugati közönség számára megkonstruáló – írására adott válaszként jelent meg. Márkus szenvedélyes hangon kritizálja a szerzőt, és rajzol egy merőben más képet a budapesti ellenzékierőkről saját személyes tapasztalataira alapozva. Közel sem tartja annyira radikálisnak, romantikusan forradalminak vagy akár demokratának a közeget, mint ahogy azt Bill Lomax láttatja. „Önpusztító szűk-körű társaságnak”, „hierarchikus férfi-hős kultuszon alapuló szubkultúrának” tartja a Pesten maga mögött hagyott ellenzékierőket (Márkus 1983:45). Úgy véli, hatalmas szakadék tátong a társadalom és e között a kör között, ugyanakkor az

18 A szerkesztők közül néhány: Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Kis János, Nagy Bálint, Petri György, Szilágyi Sándor.

19 Ld. pl. AB vagy ABC kiadó kötetei.

20 Magyarországon az első nyilvánosságban sem jelen(het)tek meg feminizmussal kapcsolatos írások ebben az időszakban. Kivételt jelentenek N. Szegvári Katalin munkái, aki a választójogi küzdelmek és a nők közoktatásért tett erőfeszítéseinek történetét dolgozta fel. A nőmozgalmak történetét, illetve a nők helyzetét érintő kiadványok az állampárt szemszögét tükrözték.

21 Az ellenzék történetének feldolgozásakor is jellegzetesen kimaradnak a női aktivisták. Így például a magyar demokratikus ellenzék tagjaival készített, 1995-ben kiadott interjúkötetben (Csizmadia 1995) a tizenhat megszólaló interjúalany között *egy nő sem szerepel*. Különös jelentősége van ezért például Kőszeg Ferenc 2014-ben a *Beszélőben* megjelent írásának, amelyben Solt Ottiliára emlékezik (Kőszeg 2014).

22 Ezekre később kitér a tanulmány.

23 A cikk írásakor Márkus Piroska már jó néhány éve Londonban élt, és alternatív társadalmi mozgalmi körökben tevékenykedett.

ellenzék éppoly tekintélyelvű vonásokkal rendelkezik, mint az általa bírált rendszer, de természeténél fogva ez a kör csak *kívül lévő* társadalmi viszonyokat elemez és kritizál, saját működését nem tudja. A szamizdat kiadványok létrehozása és a szabadegyetemi „tudásátadás” egyaránt egy szűk, arra érdemesnek tartott körre épít az ellenzéken belül. Az ellenzéki tudás létrehozásában a kör nagy része csak passzív hallgató és figyelő, és bármennyire is nyitott gondolkodásúak, nincs szerepük az ellenzéki diskurzus alakításában. Márkus hiányolja továbbá, hogy Bill Lomax néhány központi szereplő tevékenységén kívül nem említi az ellenzéki megnyilvánulások más formáit vagy az azokban részt vevőket, például az avantgárd művészek csoportját vagy az alternatív életformát választó, közösségekben lakó „másként gondolkodókat” (Márkus 1983:45). Márkus Piroska azon kevesek egyike, aki írásával valószínűleg először fogalmazott meg efféle kritikát a budapesti ellenzék belső működésével – elsősorban „láthatatlan hierarchiájával” és „férfi-hős kultuszával” – kapcsolatban. Élesen láttatja a csoport szexizmusát, ahogy a csoport belső szereposztásában az intellektuális feladatokat végző férfiak a legkülönbözőbb módokon tolják háttérbe a velük amúgy hasonló végzettségű értelmiségi ellenzéki nőket (Márkus 1983:46). A személyközi kapcsolatok útvesztőit, kanyarjait – más visszaemlékezőhöz hasonlóan – ő is a nőkre nézve méltatlan eljárásoknak tekintette. Sérelmezi, hogy az ellenzék portréjának, történetének megkonstruálásakor Bill Lomax egyenesen ki/lehagyja a nőket – bár az egyik közölt képen Solt Ottilia látszik az ellenzéki férfiak mellett, tevékenységéről, a SZETA-ról Lomax cikke nem ejt szót, mint ahogy az ellenzékben tevékenykedő többi nőről sem. A kortárs aktivista Márkus Piroska kifogásolja tehát a nők háttérbe szorítását, illetve az aktív nők teljesítményeinek elhallgatását a már fentebb hivatkozott, éles hangú írásában, amelyben egyben megállapítja: „Az, hogy a nők láthatatlanok maradnak a történelemben, nem abból fakad, hogy nem tettek volna semmit a történelem alakításában”²⁴ (Márkus 1983:46).

Megállapíthatjuk, hogy a mozgalomban háttérben maradt a nőkérdés, és háttérben maradtak a női aktivisták is. A csoport belső dinamikája mellett a nők szerepét az ellenzéki körökben meghatározhatta az a tény is, hogy az adott időszakban nem volt Magyarországon egyéb alulról jövő női társadalmi kezdeményezés, továbbá az is, hogy feledésbe merült a századfordulón indult hazai feminista mozgalom, annak kulcsszereplői és eszmeisége²⁵. Más társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan a nőmozgalmak kibontakozásának, megerősödésének és identitásképzésének is jelentős mozzanata és egyben előfeltétele lenne a korábbi törekvések örökségének mint szellemi hagyománynak az ismerete és beolvasztása (Cowman 2011). A pártállam által monopolizált történelemírásba illeszkedő, munkásmozgalmi kereteken kívüli nőmozgalmi előzmények azonban ebben az időszakban Magyarországon nem kerültek előtérbe sem az első, sem a második nyilvánosságban.

Alulról szerveződő női mozgalmakról 1945 után Magyarországon nem beszélhetünk. Bár 1949-től a szovjet mintára megvalósuló emancipáció²⁶ a nők politikai nyomásgyakorlása nélkül jött létre – a „*nőszervezetek vagy akár a nőpolitikusok aktív közreműködése nélkül*” (Pető 1997:16) –, érdemes figyelembe vennünk a korábbi, a világháborúk előtti korszakok magyarországi nőmozgalmi törekvéseit. Hiszen, ha 1945-ben történetesen a legmagasabb politikai döntéshozatalban nem is dokumentálható a női politikai érdekek nők általi megjelenítése, úgy vélem, a nők emancipációjának programja a magyar politikai közéletben a XIX. század közepétől hang-

24 Angol eredetiben: „*The invisibility of women in history is not due to the inactivity of women in making history*”.

25 A pártállam a feminizmus szellemi hagyományát tendenciózusan negligálta.

26 A szovjet mintára készült Alkotmány 1949-ben rögzítette a nemek közötti egyenlőséget, ekkor nyertek teljes választójogot a nők.

súlyosan jelen volt, köszönhetően a nők művelődéséért, majd társadalmi, közéleti részvételéért, majd a politikai jogokért indított mozgalmaknak és a századfordulón kibontakozó és megerősödő feminizmusnak (pl. Fábri 1999, N. Szegvári 1981, Zimmermann 1999, Papp 2004, Acsády 1999, 2005). Így az 1949-es alkotmányban rögzített szavazati jog és az egyenlőség deklarálása értékelhető úgy is – attól függetlenül, hogy bevezetésében az adott időszakban vettek-e részt nőpolitikusok vagy sem –, mint nem pusztán egy „felülről diktált”, a társadalmi igényeket figyelembe nem vevő intézkedés – amelyet ráerőltettek a magyar társadalomra –, hanem korábbi társadalmi kezdeményezések sajátos megvalósulása, amely egyben egy ígéretesnek induló, de 1948-ban megszakadó demokratizálódási folyamatnak is a része.

Az 1945–1948-ig terjedő időszakban még működtek Magyarországon a korábban bejegyzett, illetve a háború után alakuló és újraalakuló szervezetek. Ezek általános betiltása máig befolyásolja a rendszerváltást követően is a civilszféra kibontakozását, az állampolgári jogok gyakorlását, általában véve az érdekvédelmet és az egyes civil szereplők érdekeinek artikulálását. A Belügyminisztérium 1948-ra egy listát állított össze („ellenőrzési szándékkal”), majd a későbbiekben a felosztatások menetét követendő, illetve a felosztatott egyesületek vagyonának a számbavétele miatt.²⁷ E korlátozások keretében a többi társadalmi szervezethez hasonlóan a nőszervezeteket is betiltották (Schadt 2003:83, Acsády 1999). Nőszervezetként az ország legtöbb pontján akkorra már megalakított Magyar Nők Demokratikus Szövetsége helyi csoportjai maradtak csak a közéletben²⁸ (Acsády 2005).

Az MNDSZ már megalakulásának és kezdeti terjedésének időszakában is a kommunista propaganda fődőszerve volt. A párt az MNDSZ-nek szánta azt a szerepet, hogy egy egységes, országos nőszervezet lévén befolyásolja a női szavazókat, és ezzel is egyre inkább kizárható legyen a jobboldali pártok hatása (Schadt 2003:69). Kérdés, értékelhetjük-e nőmozgalomnak az MNDSZ tevékenységét? A politikai munka mellett – a kortárs női aktivista Turgonyi Júlia²⁹ visszaemlékezése szerint – az MNDSZ helyi csoportjai komoly szerepet vállaltak a háború utáni helyreállításban és szociális feladatokban. Vidéken a középületek helyreállításában (iskola, templom) segítettek a női aktivisták, vagy éppen tüzelőt vittek, hogy az oktatás elkezdődhessen a helyi iskolában. Az MNDSZ tagok országszerte csoportos képzéseket tartottak: többek között egészségügyi, gyermekápolási felvilágosító munkát végeztek.³⁰ A nőgyűlések nyilvánosak voltak, a közvetlen demokrácia elvén működtek, önkéntességi alapon. Tevékenységeik a vidékiek számára sok esetben hiányzó szociálpolitikai szolgáltatásokat pótoltak. Kezdeményezéseik kapcsán női sportegyesületek is alakultak. Az MNDSZ-hez tartozó nőcsoportok sok esetben élveztek a helybeliek támogatását, bizalmát is. Ennek az önszerveződésnek a hitelessége azonban a későbbiekben megkérdőjeleződött. A pártpropagandának köszönhetően a nőket elidegenítették a közélettől, és a nőmozgalmat túlhaladottnak, okafogyottnak állították be a nyilvánosság előtt. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy

27 Korábbi levéltári kutatásaim során azt találtam, hogy az összeírások tanúsága szerint a funkcionáló szervezetek között a leggyakoribbak a következők voltak: gazdakörök, polgári olvasókörök, olvasó egyesületek, munkásegyletek, népkörök, társaskörök, vadász-körök, dalegyletek. A nőszervezetek között a leginkább elterjedtek a jótékonyági és vallási egyesületek, gazdasszonykörök, értelmiségi klubok és sportkörök voltak. Ld. „Egyesületek évi ellenőrzéséről” 1950. M.O.L. 5631–23, és „Felosztatott egyesületek vagyonáról” (1946–51) M.O.L. 5630-2.

28 Levéltári forrás: „Nőegyletek 1945 után” M.N.L. Belügymin. Iratok 5633/37 és a 2. hivatkozásnál felsorolt tételek.

29 Turgonyi Júlia (Magyar Nőszövetség) több előadás során is felidézte tapasztalatait erről a korról.

30 Ld. Magyar Nemzeti Fotótár gyűjteményében levő képek az MNDSZ-ről.

a nőmozgalom nem csak hogy periférikus témává vált, de határozottan negatív attitűdöket kezdett kiváltani a közvéleményből. Végül magát az MNDSZ-t is feloszlatták, és létrehozták a rendszerváltásig meglévő Nőtanácsot (Magyar Nők Országos Tanácsa 1957-től) (Schadt 2003:84). Ennek a szervezetnek a képviselői voltak hivatva a nőkérdés megjelenítésére a politikában és a közéletben. Ez a pártpolitikától egyre inkább függővé váló, hitelesnek kevésbé mondható szerep feltehetőleg a társadalom nagy részéből értetlenséget és nemtetszést váltott ki, és hozzájárulhatott ahhoz az általános idegenkedéshez és visszautasításhoz, amely jellemzővé kezdett válni a nőemancipáció kérdéseivel kapcsolatban az adott korszakban és az azt követő évtizedekben. A második nyilvánosság általam ismert dokumentumai nem reflektáltak erre a folyamatra.

Míg a többi, volt szovjet blokkbeli ország közül több helyen is megfogalmazódott a rendszer nőpolitikájának kritikája, és hasonlóan a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz, alulról jövő kezdeményezések, csoportok, mozgalmak jöttek létre, Magyarországon az ilyen szellemiségű kezdeményezések nem tudtak kibontakozni.

AZ 1973-AS PETÍCIÓ A SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁSSAL KAPCSOLATBAN

A reprodukciós jogokat érintő, 1973-ban zajlott aláírásgyűjtő akciót – amellyel az ellenzékiek kiléptek a tágabb nyilvánosság elé – a női jogokhoz köthető megmozdulásként idézi fel a szakirodalom.³¹ Az eredeti dokumentumokat és a visszaemlékezéseket újraértelmezve, itt egy másféle interpretáció lehetőségét vázolom, amely eltér attól az értelmezéstől, miszerint az 1973-as beadvány a „nők önrendelkezési jogáért” (Tóth 2012) folytatott erőfeszítések manifesztációja lenne egyértelműen.

A kezdeményezés meglehetősen feszült politikai időszakban szerveződött. Az ellenzéki köröket, másként gondolkodókat abban az évben több retorzió is érte. Ludassy Mária (1998) így emlékezik a rendszerváltás utáni *Beszélőben*: „1973 lidércnyomásos esztendeje 1972 novemberében kezdődött. A jól informáltak körében az MSZMP KB november 14–15-i üléséről szóló hírek – a reform visszavétele, az ideológiai szigor meghirdetése – kiegészültek más rémhírekkel (...) 1973. március 15.: másodsor tüntetnek szabadon (nem szervezeten) a diákok a Belvárosban. Az egyetemre menekült tüntetőkkel egyetemben néhány gyanús (szakállas-farmeros) oktatót is elvernek, köztük KISZ-titkárt és párttagot is. (...) Május 8-án, a győzelem napján napvilágot lát az MSZMP KB ideológiai határozata „Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről». (...) A kérdéses határozat igen sokszínű. Hegedüs Andrást és Márkus Máriát a gazdasági reform elgáncsolásával és a piaci szabályozók szerepének túlbecsülésével vádolja. Heller Ágnes és Vajda Mihályt a magyar család szétzillesztésével és újbaldali eszmékkel, végül Bence György, Kis János és Márkus György művét, mely, a megdicséért éberségnek hála, meg sem jelenhetett, a marxizmus alapjainak szétverésével”. (...) 1973 eseményeit tovább követve valóban egyfajta „keményítés” jelenik meg több fronton is az állampárt részéről. Az úgynevezett filozófusperben elbocsájtják

31 Az 1973-as aláírásgyűjtő akcióra, mint nőkérdéshez köthető ellenzéki megnyilvánulásra a rendszerváltás után több említés is kerül. Így a – már legálisan megjelenő – *Beszélőben* többen is foglalkoznak az abortuszrendelkezések kérdéséről (ld. Mink András, és Német Zoltán írásait). Az akcióra hivatkozik még Takács Judit (2015) Tóth Eszter Zsófia (2012) és Acsády Judit (2000) is. Az aláírásgyűjtés egyik kezdeményezője, Körösi Zsuzsa a facebook-on 2015-ben tett közleményében jelzi, hogy a kortársak interjúira alapozott tanulmányt készül írni az 1973-as petíció és az azt követő intézkedések témájában. Dalos György 1986-ban megjelent könyvében is foglalkozik a témával.

pedagógus	34
Erőgyógyász	36
pszichológus	9
könyvtáros	16
emésztő és májész	132
filológus	138
biológus	102
fizika dolgozó	158
hivatásos áll.	128
egészségügyi dolgoz.	34
tanár	10
tanárképző	8
1553 aláíró 100 cefre	

1. ábra.

Az 1973-ban megfogalmazott tiltakozólevél aláíróinak foglalkozásuk szerinti összetétele

akadémiai állásából többek között Heller Ágnes, Márkus Györgyöt, Márkus Máriát és Vajda Mihályt.³² A május 9-i kirúgás napján letartóztatták Haraszi Miklóst a *Darabbér* terjesztéséért, és őrizetbe vették Konrád Györgyöt is a kézirat birtoklásáért (Ludassy 1998).

A tervezett, születésszabályozást érintő módosítás ellen tiltakozó beadványt, amelyet Apró Antalnak, az Országgyűlés elnökének címeztek, ezeröttszázötvenhárman írták alá.³³ Egy korabeli, kézzel írt összesítés szerint az aláírók a legkülönbözőbb foglalkozásúak voltak, köztük legtöbben értelmiségiek és művészek. Alig egytizedük volt „fizikai” dolgozó.³⁴

Az aláírások akkoriban példátlanul magasnak tekinthető száma mély benyomást tett az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályára, amely jelentést tett az akcióról a Politikai Bizottságnak. Ebben megállapítják, hogy „a beadvány szerkesztői tudatos politikai ellenfeleink közül kerültek ki. (...) Szándékuk nyilván az volt, hogy ezt a módot is felhasználják politikai különvéleményük meghirdetésére és csatlakozók toborzására” (Csizmadia 1995:70–72). Bár a beadványt követően nem került sor a korábban híresztelt születésszabályozással kapcsolatos szigorításokra, az akcióban résztvevőkkel szemben a hatósági megtorlás – minden bizonnyal az elrettentés kedvéért – nem maradt el. A petíció beadását követő retorziók tekintetében eltérnek a visszaemlékezések, és a dokumentumok magyarázatai³⁵. Tény, hogy az akkor ötödéves egyetemi hallgató Kőrösi Zsuzsát – az aláírásgyűjtés egyik fő szervezőjét – fegyelmi elé állították, majd kirúgták az egyetemről, továbbá a párttag aláírókat fegyelmi bizottság elé citálták. Más források szerint az aláírók közül, az értel-

32 A felmondás indoka: „Intézetnél betöltött munkakörének ellátására alkalmatlan”. Az MTA Társadalomtudományi Intézetében alapvető követelmény volt a tudományos kutatómunka marxista-leninista alapon való művelése. Ennek a követelménynek, ahogy azt a lefolytatott párt- és állami vizsgálat megállapította, az érintettek „tudományos munkássága nem felel meg, és írásaiban antimarxista nézeteket képvisel” (Ludassy 1998: 1).

33 Az aláírók között volt Rajk Júlia és Károlyi Mihályné is (Tóth 2012).

34 Köszönet Veres Juliának, amiért rendelkezésekre bocsájtotta ezt a dokumentumot.

35 A visszaemlékezések között tárgyalt interjúk tanúsága szerint a retorziókban érintettekkel az akkori ellenzék nem fejezett ki szolidaritást (B/22).

miségi körön kívül, a hatóságok vidéken is többeket felkerestek, és voltak, akiket munkahelyükről elbocsájtottak (Csizmadia 1995).

Az állampárt tehát nem tűrte azon gondolatok megjelenését, kifejezését, amelyek elvezethettek volna egyfajta filozófiai sokféleség felé, vagyis a politikai pluralizmust vetíthették volna elő. Az itt tárgyalt, 1973-ban megfogalmazott tiltakozólevél szövegét tekintve, az nem egyértelműen a női jogok álláspontjából fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább egy vágyott demográfiai egyensúly, a születésszám csökkenésének megállítása, illetve mérséklése kívánalmának szempontjából. A beadvány hovatovább a pártállam által 1956-ban elfogadott határozat fenntartása mellett (a tervezett szigorítások bevezetése ellen) érvel, megjegyezve, hogy egy demokratikusabb társadalmi légkörben nagyobb lenne a családalapítási kedv, továbbá szükségesek lennének újabb család és szociálpolitikai intézkedések a családok támogatására.³⁶ A petíció így inkább a demokratizálás igényét helyezi középpontba.

Az aláírásgyűjtő akciót követő megtorló intézkedések megerősítették és egyértelművé tették, hogy a különvélemény kifejezése a nyilvánosságban elfogadhatatlan volt a pártállam számára.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire tolerálta a rendszer más tekintetben a nőkérdés, illetve a nemek társadalmi kapcsolatának a hivatalostól eltérő interpretációit. A hivatalos nyilvánosságban minden bizonnyal különböző módokon megakadályozták, hogy a feminizmus történelméről, feminista gondolatokról a nyilvánosság tudomást szerezzen. Ez az elkövetkező évtizedben is hasonló volt.

„A mi nemzedékünk számára a nyolcvanas évek elején kezdődött a magyarországi feminizmus hőskora: ekkor még erősen működött az állami cenzúra, így a feminizmusról szóló írásaimat legfeljebb csak tudományos orgánumban közölhettem, amerikai feminista könyveimet 1982-ben Ferihegyen elkobozták, majd »véletlenül« bezúzták” – írja Bollobás Enikő (2006:23) a korszakra visszaemlékezve. Továbbá, a téma korlátozására, nyilvánosságtól való visszatartására másik példa lehet, hogy az ellenzéki körökben aktív Veres Júlia az általa ismert és elérhető kortárs angolszász feminista írásokból még az 1970-es években egy magyar nyelvű szemelvénygyűjteményt állított össze, aminek az Európa Kiadónál tervezett kiadása végül nem valósulhatott meg.³⁷

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA RENDSZER NŐEMANCIPÁCIÓJÁNAK KÉRDÉSEI AZ ELSŐ NYILVÁNOSÁGBAN

A pártállam időszakában tehát a nőkérdés elsődleges (és csaknem kizárólagos) tematizálása a politikai kontroll alatt működő első nyilvánosságban zajlott. A sajtóban az 1960-as évektől fellobbannak a viták a nőemancipációról, demográfiai kérdésekről, családformákról, a nemek társadalmi különbségeiről. Ezekben a témákban társadalomtudományi, filozófiai elemzések, tanulmányok is megjelentek.³⁸ A viták, végeredményüket tekintve, sok esetben az államszocializmus nemeket rendszabályozó politikájának menetébe illeszkedtek, hovatovább legitimálták a rendszert (Takács 2015:163–165).

A kutatók az 1980-as években már megállapítják, hogy az egyenlőség elvét hirdető politikai irányvo-

36 A beadvány támogatói közül az MSZMP TTK Osztálya kiemelte több tucat értelmiségi – köztük neves előadók, művészek, színészek, filmrendezők, írók – nevét, amelyeket Csizmadia a dokumentumhoz csatolt lábjegyzetében közöl (1995:69).

37 Ld. a későbbiekben tárgyalt A, B, C interjúkat

38 A sajtóban 1963 után lobbant fel a népesedési vita, majd később felélénkült a családformákról, életformákról, kommunákról szóló sajtóvita Heller Ágnes és Márkus Mária írásaihoz kapcsolódóan. Ezek részletesebb tárgyalására itt most nem kerül sor.

nal ellenére a nemek közötti társadalmi különbségek az államszocializmus idején megmaradtak. A társadalmi különbségeket elemezve elsősorban a munkaerő-piaci helyzetet vizsgálták, és rávilágítanak a jövedelmekben fennmaradó különbségekre, a munkaerő-piaci szegregáció, avagy adott esetekben a munkahelyi hátrányos megkülönböztetés jelenségeire: „*A nők férfiakénál alacsonyabb bérezése a szocialista országokban is fellelhető (...) Magyarországon a nők a férfiak bérének 70–80 százalékát kapják(...). A nők a kereseti hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el*” Koncz (1987:275).

Az elemzések továbbá megjelenítik egyes pályák elnőiesedésének hatásait, a munkavállalás és a családi felelősségek összeegyeztetésének nehézségeit is, továbbá a nőkre nehezedő kettős (illetve, háztáji gazdaságot is működtető család estén hármass) szerep terheiből adódó feszültségeket (Koncz 1987:285–289 és 291–292).

A nemek közötti társadalmi különbségek okainak magyarázata a korszak elemzéseiben ugyan még gyakran épít a nemek közötti képességek és tulajdonságok eltérésének biológiai eredetére mint magyarázatra, vagyis többé-kevésbe magától értetődőnek, elfogadhatónak tartja a társadalmi különbségeket, például jövedelemben vagy vezető pozíciók betöltésében. Ugyanakkor megállapítják azt is, hogy a nők kevésbé hatékonyan tudják érvényesíteni érdekeiket a munkaerő-piaci alkukban (Koncz 1987:280).

A nemekkel kapcsolatos attitűdöket kutatva az elemzések kimutatták, hogy a hierarchia, a szexista attitűdök és a tradicionális szerepelvárások fennmaradtak az államszocializmus emancipációs politikája idején is (H. Sas 1984).

Bár megvalósult a nemek politikai egyenjogúsága, állapítja meg Ferge Zsuzsa (1985), „...közelebről tekintve számtalan részprobléma tűnik elő. A szakképzettebb vagy jobban fizetett munkákban jóval nagyobb a férfiak, mint a nők aránya; erős a foglalkozási nemi szegregáció, és az inkább férfi munkák értékelődtek magasabbra; (...) a felsőbb szintű vezetés szinte teljesen férfimonopólium, nők a legritkábban jutnak el odáig; kevés a bölcsőde; kevés és nem értékálló a gyēs; (...) túlzásúfoltak, romló pedagógiai színvonalúak az óvodák; az iskolák elfelejtettek igazodni az új helyzethez: noha a családok többségében mind a két szülő dolgozik az iskola lényegében fél napos maradt, a napközi továbbra is szükséges rossz; a nemek közti partnerség és a (közel) egyenlő tehermegosztás gyakorlata csak lassan, vontatottan halad előre. Ilyen feltételek mellett szinte lehetetlen jól ellátni egyszerre munkát, háztartást, gyermeket” (Ferge 1985:74).

Az ellenzéki körökhöz kötődő nők közül is volt, aki ehhez hasonló személyes tapasztalatról számolt be: „*Tizenhat órája vagyok talpon egy perc lazítás nélkül. Eldőlök. Most kellene elkezdni élni*” – írja Visi Lakatos Mária³⁹ a Kornis Mihály által kezdeményezett, az aktivisták által közösen vezetett *Napló*-ba, amelyet 1990-ben adtak közre (Barna–Kenedi–Sulyok–Várady 1990:61).

Néhány személyes tapasztalatra alapuló kivételtől eltekintve tehát ezekre a társadalmi kérdésekre szinte semmit nem reagált a magyarországi Demokratikus Ellenzék, pedig a kutatási eredményeken kívül hozzáférhetőek voltak számukra – amint azt látni fogjuk a személyes visszaemlékezések tárgyalásakor – külföldi utak során beszerzett hasonló témájú „nyugati feminista” kötetek is, amelyek az aktivisták birtokában voltak. A nemek kérdése mégsem vált állandó kérdéssé a megvitatott politikai, gazdasági, történelmi vagy filozófiai témák között.

³⁹ A bejegyzés 1977. december 21–24-én keletkezett, amelyben Visi Lakatos Mária (KSH munkatársa) beszámol egy olyan napról, amikor 4 és fél éves, sokat betegeskedő kisfiának ápolása mellett igyekszik ellátni teendőit.

Röviden kitekintve a rendszerváltás utáni időszakra, elmondható, hogy egy ideig felfokozott társadalomkutatói érdeklődés fordult a nemek, még inkább a nők társadalmi helyzetének változásai felé a volt szovjet blokk országaiban. A témában akkor publikáló angolszász szerzők egy részének erős előfeltevése volt, hogy a nők mint társadalmi csoport a rendszerváltás, elsősorban az azzal járó piaci folyamatok nagy vesztesei. Elemzéseiket, megállapításaikat gender szempontú, kritikai feminista megközelítésű vizsgálatokból szűrték le. Az államszocializmust elemezve feltették a kérdést, vajon az állami propaganda valóban a nők felszabadítását és a társadalmi nemek újfajta, egyenlőségen alapuló felépítését eredményezte-e. (Corrin 1994, Einhorn 1993, Funk–Mueller 1993, Adamik 2000, Bollobás 2006, Fodor 2003, Schadt 2003, Takács 2015, Valuch 2011, Zimmermann 2013).

Az elemzők egy része az ötvenes éveket és az államszocialista rendszer további évtizedeit a nőemancipáció szempontjából ellentmondásos, hibákkal teli és súlyos hiányosságokat maga mögött hagyó korszaknak értékeli (Adamik 2000, Fodor 2003). „A pártdokumentumokban megfogalmazott emancipációs céloknak a valóság átalakításában tehát csekély szerepük volt” (Schadt 2003:46).

A korszak nőpolitikájának az egyik legjelentősebb kudarca volt továbbá az, hogy nem tematizálta a férfi-nő viszonyt, annak leginkább a magánéleti aspektusaira sematikus, az 1960-as évek végétől pedig konzervatív megoldást kínálva. Ez a megoldás végül Adamik szerint a nőt az ún. gyes diskurzus és a szexdiskurzus redukált képeiben, a nőt külön funkcióiban szemlélve ragadta meg (Adamik 2000). Ráadásul a totalitárius vezetés, az egypártrendszer a nőkre magukra hárította vissza a társadalmi problémák egy részét, mintha a megoldás a nőkben magukban rejlene. Adamik Mária szerint ez a folyamat egészen a bűnbakképzésig elmegy, a nőket hibáztatva egyes károsnak ítélt jelenségekért (Adamik 2000:121).

A korszakot elemezve Asztalos Morell Ildikó megállapítja, hogy „Miközben a nőket a kereső munka vállalására ösztönözték, a férfiak privilegizált helyzetét nem kérdőjelezték meg” (1997:52). Morell kiemeli továbbá azt is, hogy a korszakban a nemek helyzetét vizsgáló magyar szakirodalom kerülte a patriarchátus kifejezést, és nem kérdőjelezte meg a „nőiségre” és „férfiasságra”, vagyis a társadalmi nemiségre vonatkozó normákra épülő konszenzust (uo.).

Nem csupán arról volt szó tehát, hogy – amint Fodor Éva fogalmaz – „...a nők emancipációjának folyamatos és hangos kinyilatkoztatása leértékelte magát a nemi egyenlőség eszméjét” (2003:32), hanem arról is, hogy az emancipációs propaganda – talán fogalmazhatunk így is – diszfunkcionálissá vált, abban az értelemben, hogy a nők emancipációjának (legalábbis a propagandában sugallt módjának) visszautasítására készítette az embereket. Mindezek figyelembe vételével Fodor Éva az államszocializmus nőpolitikáját részleges emancipációként értelmezi.

A nők emancipációjának programja az államszocialista rendszerben egy szűken értelmezett emancipációdefiniációra épül: lényegében a nők bérmunkába és az amúgy látszatformációt betöltő hatalomgyakorlásba való integrálására.⁴⁰ A döntéshozatalban, politikában, pártban nem jelentek meg igazán magas pozícióban a nők döntő mértékben, valójában a női funkcionáriusok tevékenységének szinte egyetlen helyszíne az MNDSZ volt.

40 Schadt Mária hasonlóan minősíti a korszakot a politikai propaganda elemzése alapján. Kimutatja, hogy teljesen hamis és torzító volt többek között az ikonikussá vált traktoros lányokat mint új szocialista nőideált beállítani, hiszen ez a foglalkozás valójában néhány tucat nőt érintett. A nők számára indított traktoros tanfolyamok feltehetőleg sokkal inkább politikai propagandacélokat szolgáltak. Szervezésükben az MNDSZ is részt vett (Schadt 2003:56).

Nők alig voltak a legfelsőbb szinteken (Schadt 2003:68). „»A nőpolitikát megjelenítő nőfunkcionáriusok« tevékenysége azért nem is lehetett más, mint közvetítő szerep, a pártbürokrácia elvárásait közvetítette a nők felé” (Schadt 2003:69).

A részleges emancipáció mivoltából fakadóan a politikai diskurzusból, a közbeszédből, közgondolkodásból kimaradtak a nőkérdés olyan aspektusai, mint a női individuum autonómiája, társadalmi léte vagy emberi méltósága, bántalmazás elleni megvédése.

A nyilvánosságban zajló sajtóviták⁴¹ során ráadásul megkezdődik a nők elleni bűnbakképzés, amikor is a nőket hibáztatják a születésszám csökkenéséért, továbbá megalkotják a család érdekeivel ellentétes érdekeket képviselő, önző, emancipált nő torzképét a médiában.⁴²

Az egypártrendszer nőpolitikájával kapcsolatos ellentmondásokra (amelyeket a rendszerváltás utáni szakirodalom egyre bővebben kifejti) már az államszocializmus időszakában rámutattak egyes írások az első nyilvánosságban. Személyes visszaemlékezések kapcsán rekonstruálható, hogy ez a téma hogyan merült fel a második nyilvánosságban: érzékelhetőek, értelmezhetőek voltak-e ezek az ellentmondások a demokrata aktivisták számára?

ELHALLG(A)TOTT NŐK(ÉRDÉS) A MÁSODIK NYILVÁNOSSÁGBAN

„Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?”⁴³

Magyarországon a kádárizmus idején a második nyilvánosságban tehát sem annak szóbeli megnyilvánulásaiiban (szabadegyetemek), sem az írásbeliségében (szamizdat kiadványok) nem artikulálódott politikai vélemény vagy társadalomkritikai attitűd a rendszer nőemancipációs programjával, annak végrehajtásával kapcsolatban.

A demokratikus ellenzék – idevonatkozó emlékeit eddig fel nem táró – tagjainak itt áttekintendő személyes visszaemlékezései a nőpolitikához való viszonyuk és a csoport személyközi kapcsolatainak vizsgálatában új aspektusokat jelenítenek meg ennek a hiánynak az okairól.

A személyes visszaemlékezések alábbi vizsgálata tematikailag bizonyos mértékig kapcsolódik Shana Penn nagyszabású projektjéhez, amelynek során a lengyel *Solidarność* szakszervezetben aktív nők interjúk során rögzített elbeszéléseinek szempontját használta a mozgalom történeti feldolgozásának egyik forrásaként (Penn 2006).⁴⁴ A kérdésfeltevésben rokonítható közös mozzanat, hogy mindkét vállalkozás az államszocializmus ellenzéki mozgalmi történetének feltárásában korábban még nem artikulálódott narratívákat vizsgál.

A Kádár-korszak disszidens köreiben aktív nők visszaemlékezéseinek szövegközeli olvasata, elemzése, a szövegekben konstruálódó én-ek feltárása jelen esetben arra a kérdésre keres választ, voltak-e az ellenzékhez

41 Az 1964-ben felmerülő népesedési kérdés az ÉS hasábjain megjelenő cikk kapcsán széles sajtóvitává nőtt. A hozzászólásokat elemezve láthatóvá válik, hogy valóban éles fordulat következik be az ötvenes évek sablonos nőemancipációt propagáló diskurzusához képest.

42 Minderről bővebben ld. pl. Adamik 2000, Acsády 2005.

43 Idézet egy 2008-ban felvett interjúból: D/1.

44 Léptékeiben, méreteiben saját kutatásom egy jóval szerényebb vállalkozás – nevezhetjük *pilot project*nek is –, amelyet személyes kutatási motivációm, érdeklődésem hajtott. Részben korábban, részben ennek az egyszemélyes vállalkozásnak a keretében rögzített visszaemlékezésekre építem a mostani elemzést, amely ebben a formájában előtanulmány, kérdésfelvetés lehet egy későbbi szélesebb körű adatgyűjtésre alapozott kutatáshoz.

tartozók nézeteiben a szovjet típusú női emancipációra vonatkozó értékelések. A második nyilvánosságban az eddig hozzáférhető források szerint a kérdés szinte egyáltalán nem tematizálódott, illetve legfeljebb szűk körre terjedt ki ez az érdeklődés. A visszaemlékezések feltárják, hogy a megszólaltatottak hogyan viszonyultak ehhez a kérdéshez. Milyenek látták a személyes interakciókat a demokratikus ellenzék körein belül? Hogyan értékeli a nőkérdés elsikkadását?

A tanulmány e részéhez hasonló, narratív elemzést alkalmazó eljárások célkitűzése a jelentések, jelentésrétegek feltárása, például hogy a kutatásban részt vevő személyek számára életük egyes cselekedetei milyen jelentőséget kapnak (Charmaz 2000:35). A módszernek a szakirodalom tanúságai szerint különösen nagy jelentősége van rejtett diszkriminatív mechanizmusok feltárásában (Seidman 1994, Huberman–Miles 2002, Pászka 2009), ezért elterjedtté és elismertté vált a nők társadalmi helyzetét vizsgáló, a feminista elméleten alapuló *women's* és *gender studies* irányzatokban, és más hátrányos helyzetű, kisebbségi helyzetben levő csoportok, szubkultúrák helyzetének kvalitatív módszerekre épülő kutatása során a nyugati demokráciák tudományos életében az 1970-es éveket követően.

A személyes élettörténeteknek különös jelentősége van a Kádár-kor feltárásában a kulturális és a kommunikatív emlékezetformák vizsgálatában a társadalomkutatás szempontjából (Kovács 2008). A jelenkori szociológia saját korábbi rigiditását meghaladva szintén egyre több utat nyit a narratív szövegben megtestesülő tapasztalatok vizsgálata felé, és egyre inkább fogad el ezekből levont következtetéseket, megállapításokat.

Az itt hivatkozott személyes visszaemlékezések középpontjában az ellenzéki tevékenységről való emlékezés állt. A visszaemlékező szabadon konstruálhatta meg, mit idéz fel személyes élettörténetéből, amelyet összefüggésbe hoz aktivizmusával. A visszaemlékezések rögzítése (interjúk felvétele) több személyhez kötődik, és itt a szerző egy sajátos, több rétegű kutatásetikai problémához ér.⁴⁵ Ezt úgy kívánom feloldani, hogy a legnagyobb tiszteletben tartom egyrészt az adatközlőket, másrészt az interjúkban említett, személyesen érintett emberek anonimitását.

A nők helyzetéről az ellenzéki körökben nem csak nők számolhatnak be, ezért az interjúalanyok között szerepel férfi adatközlő is. Elmondható azonban, hogy jellegzetesen kevés a kiadásokban hozzáférhető női visszaemlékezés a saját, megélt disszidens múltból, bár több forrásból kikövetkeztethető, hogy az aktivisták körében a nők aránya jóval nagyobb (és szerepük az ellenzéki tevékenységekben sokszor kulcsfontosságú) volt, mint amennyien a különféle visszaemlékezésekben feltűnnek.⁴⁶ Mint láttuk, a visszatekintő gyűjteményes kötetekből az aktivista, ellenzéki nők kimaradtak (Csizmadia 1995). Hiánypótló forrás lehet ezért a nők aktivitásának feltárásában Hodosán Róza kötete a rendszerrel szembehelyezkedő ellenzéki tevékenységének személyes felidézéséről, disszidens körökben megélt tapasztalatairól. Személyes élményeit kötetében egybeszerkesztette a Történeti Hivatalban talált, ezekre az eseményekre vonatkozó ügynöki jelentésekkel, dokumentumokkal (Hodosán 2004).⁴⁷

45 Az anonimitás megőrzésért az interjúkat, a közlők adatainak védelme érdekében A, B, C, D, E, F interjúknak fogom elnevezni, és a gépelt változatok oldalszámait fogok a szövegekre hivatkozni. Az itt tárgyalt interjúalanyok mindannyian aktivistaként vettek részt ellenzéki tevékenységekben, legtöbbször egyetemistaként, vagy frissen végzett értelmiségiként. Egyikük az ún. fiatalabb generációhoz tartozik, aki később került kapcsolatba ellenzéki körökkel. Az interjúalanyok között egy férfi szerepel.

46 Néhány név a teljesség igénye nélkül az ellenzékhez köthető nők közül: Solt Ottilia, Halda Alíz, az 1980-as években külföldre távoztak: Kőrösi Zsuzsa, Márkus Piroska, Veres Júlia.

47 Hodosán Róza visszaemlékezéseiben sok nőtársat említ, akik valamilyen formában kapcsolódtak az ellenzéki körök tevékenység-

A demokratikus ellenzék tevékenységére visszaemlékezők az itt vizsgált interjúkban egy jellegzetes ambivalenciát jelenítenek meg. Az ambivalencia önmagában a legtöbb emberi érzésnek sajátja, ennyiben nem lenne különleges. Itt azonban kulcsmotívumként segít megragadnunk azt a kettősséget, amely megnyilvánul abban, hogy a visszaemlékezők egyrészt azonosulnak az ellenzéki kör filozófiájával, értékrendjével, részt vesznek a legkülönbébb tevékenységekben, másrészt kritikát fogalmaznak meg az évek távolából felidézett, az ellenzéken belüli személyes kapcsolatrendszerrel, a csoport belső működésével, hierarchiájával, a férfi-nő viszonyokkal kapcsolatban. Természetesen ezek az értelmezések a lehetséges tapasztalatoknak csak *egy sajátos, adott szempontú* megközelítését domborítják ki. Közreadásukkal ezt az eddig még nem artikulált kritikai hozzáállást kívánom feltárni.

Az itt felidézett megszólalók között a személyes interakciókkal, a mozgalom belső dinamikájával kapcsolatos negatív tapasztalat egyöntetű volt, vérmérsékletük szerint, kevesebb-több indulattal, keserűséggel, frusztrációval idézik fel a méltánytalan mozzanatokot:

„Én az elvekkkel értettem egyet, egyébként az emberi részével kapcsolatban ennek a társaságnak nagyon ki voltam bukva” (E/1).

Több helyen is felbukkan, hogy az ellenzéken belül működött egyfajta merev szerepmegosztás. Voltak a központi, komoly szerepet játszó, a mozgalom szellemi tartalmát, politikai vonalát konstruáló szereplők és a gyakorlati feladatokat ellátók. Ennek volt nemi vonatkozása, de nem feltétlenül csak nő/férfi szereposztást jelentett (hanem például generációs különbségeken is alapult), hiszen a nagy ideológusok között éppúgy találunk nőket, mint ahogy a szamizdatgyártás és -terjesztés mindennapi rutin – ám a hatóságok szigora miatt nem veszélytelen – feladatait ellátók között nők és férfiak egyaránt voltak. A visszaemlékezők ezzel kapcsolatban visszatetszőnek élték meg ezt a gyakorlatot, hiszen úgy látták, ellentétes saját maguk által és a mozgalom által a demokráciáról vallott eszméikkel.

„Én nem voltam kiemelkedő figura... későbbi generáció vagyok. Mi voltunk a lóti-futik, akik rejtegették otthon az újságot, de nem azok, akik csinálták” (E/2).

Az itt tárgyalt visszaemlékezések szerint a körön belüli személyes interakciókra való reflexió, az ellenzék maga által szabályozott belső működés módjának értékelése akkoriban nem volt gyakorlat. A társadalmi viszonyok elemzése és hatalmi viszonyok feltárása, vagyis a demokráciahiány tematikája mellett a demokratikus ellenzék *„nem tágította a gondolkodását – amibe nem ment le, de le kellett volna menni – a személyesbe, a kapcsolatrendszerbe. (...) Nekem ez hiányzott” (E/5).* Nem lehetett belső *„hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni. Nők nem kérdőjelezheték meg a férfiakat. Volt egy hierarchia” (E/7).*

Több visszaemlékező is úgy idézi föl, hogy bár „mérhetetlenül” intelligens nők voltak a demokratikus ellenzék körében, őket háttérbe szorították, ha meg akartak szólalni: *„(...) én ezt tragikusan éltem meg, hogy briliánsabbnál briliánsabb embereket hogyan nyomtak le csak azért, mert nők” (E/7).*

Közelről érintettként ehhez hasonló helyzetekben Virginia Woolfot idéző hasonlaltal festi le a férfi-nő viszonyt egyik interjúalanyunk: *„Az ellenzéki nők egyik fő feladata volt, hogy olyan tükröt tartsanak a férfi tagok*

géhez. Közülük néhány: Csökmei Márta, Deáky Zita, Endl Gabriella, Fekete Éva, Földesy Kató, Gyarmathy Katalin, Háy Ágnes, Kapitány Éva, Laczik Erika, Lengyel Gabriella, Matolay Magda (barátai a *Temetés hajnalban* c. Kőszeg Ferenc által kiadott szamizdat könyvben állítottak neki emléket, Hodosán 2004:228), Pikler Kata, Révész Judit, Solt Ottilia, Somogyi Erzsébet, Vági Zuzsa, Vétek Mária, Wessely Anna.

elé, amelyben kétszer olyan nagyra látták magukat, mint amilyenek valójában” (A/5).⁴⁸

A felismerés mozzanata és a megoldás felé tehető lépésekben érzett bizonytalanság ambivalenciája érhető tetten az ellenzéki körökben megszokottnak tapasztalt helyzet felidézésében: „(...) *el kellett kezdeni foglalkozni azzal a problémával, hogy miért van az, hogy a fiúk okos dolgokról beszélnek, és nehogy az legyen már, hogy a csajok kimennek külön, és a terhességről beszélnek, vagy a receptekről, vagy mit tudom én, miről. Nem szabad kiszállni abból, ami ott folyik, de hogy artikulálni tud-e az álláspontodat, és egyáltalán van-e artikulálható álláspontod, vagy csak megfigyelő, és mint helyes lány veszel részt ebben, ez nekem elkezdett problémát okozni*” (D/6).

Úgy tűnik, az ellenzéken belül a fő, hangadói, gondolatformáló szerepből – az itt megszólaló elbeszélők szerint – a nők kiszorultak, és saját társaik sem támogatták őket.

Az ellenzéki körökben többen is belevágtak életforma-kísérletekbe, különféle baráti, szeretői társas együttélésekbe és nyitott házasságokba, vagyis mindent elkövettek, hogy ne reprodukálják a végtelenül elítélt polgári létforma kliséit (F/1–2 és D/2–5).

„(...) *amikor mi kommunában gondolkotunk, akkor volt ott sok barát, meg pár, de úgy képzeltük, mindenkinek lesz egy saját szobája, és a gyerekek majd úgy, (...) szóval közösen mindent megoldunk. Soha nem az merült fel, hogy nő vagy férfi*” (F/1).

Más visszaemlékező szerint a szép elképzelésekhez képest a gyakorlatban a családi felelősségek ezekben a közösségekben, kommunákban továbbra is a nőkre hárultak, akik számára – amellet, hogy így röghöz kötöttebbé váltak – saját pályájuk, karrierjük eleve nem is tudott férfi társaikhoz hasonló módon ívelni, és emellett elvi alapon elvárt volt az is, hogy tolerálják férfitársaik esetleges szabadosságát. Ezzel szemben a kör férfitagjairól úgy emlékeznek a megszólalók, hogy a nőket „*gyakran elbátortalanították barátaik és szeretőik attól, hogy függetlenül éljenek és gondolkodjanak*” (D/3). Ellentmondásosan élték meg tehát a megszólalók mindazt a lehetőséget, amit a kor „szexuális forradalma” és saját disszidens létünk magánéleti újító elképzelései hozhattak számukra. Tudtak olyan párokról, sorsokról ezekben az életközösségekben, akiknek mindez a tapasztalat „*fájdalmat, tébolyt és érzelmi katasztrófát*” eredményezett (D/3). Az újító életforma nem mindenkinek „jött tehát be” a visszaemlékező szerint, és ambivalens érzelmeit, bizonytalanságait feltárva hozzáteszi: „*ezek nem voltak működőképes dolgok, de nem tudom, mitől működőképes valami, de szép konstrukciók keletkeztek azért*” (D/4).

Vajon a felidézett kiegyensúlyozatlanságok hozzájárulhattak-e ahhoz, hogy a demokratikus ellenzék szellemi közegében gyakorlatilag reflektálatlanul maradt a nőemancipáció kérdése? Az interjúk tanúsága szerint volt néhány kezdeményezés, amely arra irányult, hogy a közös, demokráciaelméleteken alapuló politikai értékeiket a nők helyzetére vetítve elemezzék a kor Magyarországnak társadalmi valóságát, illetve voltak a disszidens körben olyan aktivisták, akik saját értelmiségi léthelyzetüktől teljesen eltérő életet élők súlyos szociális problémáira is nyitottá váltak. Sokan azonban a felidézett visszaemlékezések szerint saját értelmiségi életformájuk szemszögéből nem értékelték hátrányosnak semmilyen tekintetben sem a nők helyzetét. Többen megtapasztalták, hogy szüleik, sőt már nagyszüleik generációjában is tanult, képzett értelmiségiekként dolgoztak a nők, tehát számukra értelmezhetetlen volt bármiféle emancipációval kapcsolatos problematika. E tekintetben

⁴⁸ Ld. Virginia Woolf *Saját szoba* c. esszéjében a „tükör hasonlat”.

újabb ambivalens érzéseket fedezhetünk fel abban a visszaemlékezésben, amely szerint – bár intellektuálisan foglalkoztatta a visszaemlékezőt a feminizmus kérdése, szerzett is be ezzel kapcsolatos nyugati irodalmat, és fontosnak is tartotta mindezt – „(a)z ellentmondás az volt benne, hogy én – kivéve a viszonzatlan szerelmeket, és ilyen-olyan kiszolgáltatottságokat – nőként nem éreztem magam különösebben elnyomva⁴⁹” (C/49).

Az ellenzéki csoporthoz tartozó nők közül többen ugyanakkor a társadalmi életben tapasztalható visszasságok érzékeltetésére, a nők felszabadításával kapcsolatos ellentmondások manifesztációjának leleplezésére tettek kísérletet egy sajátos karikatúra kiállítás megszervezésével, amelyet ironiával fűszerezve így idéz fel a visszaemlékező: „Mint tudjuk, a szocializmusban a nőkérdés nem probléma, hiszen mindenki felszabadult, egyenjogúság van. Végül is itt azt kellett bizonyítani, hogy ez hazugság, hogy azt állítják, hogy nincs, pedig van nőelnyomás, kimutatni, hogy ez tényleg így van, pedig azt mondják, hogy nem. Ez volt akkoriban az egész ellenzékiség lényege: bizonyítani, hogy nem úgy van, ahogy mondják (...) Jópofa ötletnek tűnt, hogy a köztudatot mérjük egy megnyilvánulásán, mégpedig ebben a könnyű műfajban, ahol nagyon direkten és kézzelfogható módon tetten lehet érní a nőkép aspektusait” (C/51) – vagyis a sztereotípiák mindennapivá, fogyaszthatóvá tételét. Több évfolyamnyi Ludas Matyiból kigyűjtött, nőket ábrázoló karikatúrákat tematikusan csoportosítva állították ki: „Magunk is kíváncsiak voltunk az eredményre” (C/51).

A reprezentációk visszasságát, a sztereotípiák leleplezését célzó kiállítás/akció – bár a megnyitójára sokan elmentek – nem hozott osztatlan elismerést és pozitív visszhangot, sőt inkább fanyalgást, intellektuális lesajnálást, a szervezőkkel ellenzéki társaik azt éreztették, milyen bagatell a téma. Legpozitívabb az volt, hogy a művelődési házban, amely teret adott a kivágott képeknek – legalább „röhögcséltek rajta. Karikatúrák voltak” (C/51).

Az ellentmondásos személyes tapasztalatokon és az elbizonytalanító közegen is múlt feltehetőleg, hogy az úgy nevezett „nőkérdés” tehát (az említett akciókon kívül) a magyarországi demokratikus ellenzékben fajsúlyosan nem tematizálódott. „Ez a nemzedék itt, Magyarországon nem teljesítette ezt a fajta küldetést” (D/6). A fenti megállapítás jellegzetesen a rendszerváltás utáni tapasztalatok perspektívájából konstruálódik, mint ahogy a következő visszatekintő értelmezések is:

„Kiderült az, hogy amivel itt a szocializmus etetett minket, hogy ez (értsd nőkérdés) meg van oldva, és messze nincs megoldva. Mi akkor azt hittük, hogy minékünk ezzel nem kell foglalkozni, az egyenlő munkáért egyenlő bért, meg az összes többi ilyen, mert a mi generációnk ezt majd nagyon máshogy fogja csinálni” (D/5).

„(...) ez a társaság nem kérdőjelezte meg azt az alaphazugságot, hogy a létező szocializmus megvalósította a nemek egyenjogúságát. Az nem lett megkérdőjelezve” (E/3).

„(...) úgy véltük, a nőkérdést megoldotta a pártpolitika” (B/1).

Politikaelméleti alapon pedig a mai értelmező számára nyilvánvaló ellentmondás, hogy az ellenzék az emberi jogi diskurzust magáénak valló közege a nők jogainak érvényesülését, a diszkrimináció nyilvánvaló és megtapasztalható mechanizmusait nem tartotta a kör számára legitim, kellően megalapozott rendszerkritikus kérdéseknek. A visszatekintő emlékező szerint akkor „föl se merült, hogy a nők egyenjogúsága az egy alap emberi jogi kérdés” (E/3).

49 A szakirodalom jól ismeri, és méhkirálynő szindrómának (*queen bee syndrome*) nevezi ezt a fajta háritó attitűdöt, amellyel privilegiált nők távolítják el a „nőkérdés” relevanciáját.

Így nem meglepő, hogy az elbátortalanító közeg ellenére még az 1970-es évek elején kezdeményezett, emancipációs problematikát felvető kis, szűk körű megbeszélések is hamar elmaradtak. A beszélgetések egyik kezdeményezője szerint többek között a nők helyzete, a férfiak szexizmusa és a nők hátrányos megkülönböztetése szerepelt az átbeszélte témák között. *„Személyes dolgokról, a tapasztalatainkról beszéltünk. Én akkor már részt vettem szociológiai kutatásokban, jártam az országot, és láttam, hogy élnek szerencsétlen nők...”* (B/16).

A témát azonban nem is szándékoztak a körön kívülre kivinni, tartottak attól, sőt meg is tapasztalták, hogy nem hogy támogatást nem kapna az ügy, hanem visszatetszést szül a kezdeményezés az ellenzéki közegen belül is: *„idegesített, hogy az én baráti körömből a nők és férfiak kiröhögtek... az ismerőseim kilencven százaléka azt mondta, teljesen hülye vagyok”* (A/1). Hasonlóan idézi fel a feminista tematikákkal kapcsolatos kezdeményezések sorsát egy másik interjúalany: *„Voltak néhányan, akik megszólaltak ilyesmiről, hát le voltak söpörve, az ismert patriarchális mechanizmusokkal: gúnyolódás, lenézés, figyelmen kívül hagyás”* (E/13).

A női/gender tematika elmaradásának a visszaemlékezésekből következtethetően voltak az ellenzéki körön belüli személyes interakciókban és negatív reakciókban rejlő okai, ugyanakkor a társadalmi környezettől sem volt várható/tapasztalható erős támogatottság. Az aláírásgyűjtés során megtapasztalt kiállás – amely szólhatott a petíció rendszerkritikus élének éppúgy, mint a születésszabályozás korlátozása elleni fellépésnek – elszigetelt kezdeményezés maradt. A mozgalmon belül szellemileg magukat a feminizmushoz közel érző aktivisták tehát feltehetően a külső és belső tényezőket mérlegelve egészen egyszerűen lemondtak a nőkérdéssel kapcsolatos problematika további megismeréséről és megismertetetéséről, szélesebb körben való terjesztéséről – a visszaemlékező szavaival élve: *„ha a téma csak visszautasításra és érdektelenségre talál, akkor „nem forszírozhatom”. „Egy mozgalom akkor van, ha az emberek maguk elégedetlenek. Nem elégedetlenkedtek”* (D/60). Az ellenzékben tehát ekkor feltehetőleg nem volt olyan potenciál vagy készlet, amely feltárta volna, vajon tényleg van-e elégedetlenség a társadalomban, és vajon milyen a valós fogadtatása az állampárt nőpolitikájának.

ÖSSZEZÉS

Az államszocialista rendszer szovjet típusú női emancipációjának értékelései hiányosságokat és ellentmondásokat állapítanak meg. Bár a Magyar Népköztársaság szovjet mintára elfogadott 1949-es alkotmánya kimondta a nők egyenjogúságát, és ezt követően a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, az egyenlőtlenségeket újrateremtette a rendszer. A nők munkavállalását lehetővé tevő állami ellátórendszer ugyan biztosította a gyermekek napközbeni óvodai és bölcsődei ellátását, de ez nem vált mindenki számára hozzáférhetővé, és nem fedte le az igényeket. A képzések ösztönzésével magasabbá vált ebben az időszakban a nők iskolázottsága is, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban is. Mindemelllett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. Ugyanakkor a magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a háztartási feladatokban a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus. Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák. Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetők a „részleges emancipáció” kifejezéssel.

Kelet-Európában az ellenzéki, disszidens körök tevékenységéhez kapcsolódóan (például a Szovjetunióban, Jugoszláviában) megjelentek a rendszer nőpolitikáját elsősorban feminista szempontból kritizáló hangok. Ennek jegyében női aktivisták szamizdat kiadványokat publikáltak, petíciókat fogalmaztak meg, rendezvényeket, akciókat szerveztek, és szolidáris női köröket, hálózatokat alakítottak ki. A feminista nőket aktivizmusukért sok helyen retorzió érte, házkutatások, börtönbüntetés, kiutasítás.

Eltérően ezektől a példáktól – bár a magyarországi demokratikus ellenzék tevékenysége a hatalom korlátozására, a hatalmi visszaélések megszüntetésére, a kiszolgáltatott egyén védelmére, szabadságjogainak tiszteletben tartására és a társadalmi autonómiára irányult – ez a kör a nők jogait, a megvalósuló nőemancipáció visszasságait mégsem tematizálta. A demokratikus ellenzék aktivistái között pedig jelentős szerepet játszottak a nők, lapszerkesztőként, akciók megszervezőiként, szamizdatban megjelenő írások szerzőiként, a szamizdatok előállítóiként, terjesztőiként.

Az 1973-as közismert aláírásgyűjtő akciótól eltekintve, amelyet a szakirodalom több helyen is tárgyal, nem ismertek hasonló kezdeményezések. Az ebben részt vevő nők és mások is ismerték és osztották is az általuk elérhető nyugati feminista irodalom gondolatait, és az ellenzéki aktivisták közötti interakciók, valamint a kor életmódkísérleteinek sokszor keserű tapasztalatai még radikalizálhatták is volna őket, mégsem bontakozott ki ebből feminizmushoz köthető aktivizmus. A magyar demokratikus ellenzék szamizdat kiadványaiban és a szóbeliségre építő szabadegyetemük (repülő egyetem) tematikájából is kimaradt a nőkérdés. E hiány okainak kutatásában a személyes visszaemlékezések új aspektusokkal szolgálnak, hiszen feltárhatóvá válnak az ellenzéki kör férfi és nő tagjai közötti belső dinamika vonásai, annak hatalmi mozzanatai. Voltak ugyan a nőkérdés kibontására készítő motivációk az ellenzéki körökben, ám erősebbnek bizonyultak az ezt visszatartó és az elhallgatást eredményező erők. Mindez hatással van a rendszerváltás után újraszerveződő civil társadalomban a nőcsoportok működésének nehézségeire, a nemek társadalmi viszonyának korszerű értelmezésének problematikájára, hiszen a hazai közéletből kimaradt egy jelentős identitásképző erővel és szellemi potenciállal bíró mozzanat, vagyis az, amit a második hullámos feminizmus jelentett a polgári demokráciákban és egyes kelet-európai társadalmakban.

HIVATKOZÁSOK

- Acsády J. (1999) Urges and Obstacles: Chances for Feminism in Eastern Europe. *Women's Studies International Forum*, 22:405–409. [http://dx.doi.org/10.1016/S0277-5395\(99\)00041-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0277-5395(99)00041-2)
- Acsády J. (2000) Kellett-e nekünk feminizmus? Nyugati gondolatok hazai fogadtatása a rendszerváltás után. *2000 – Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*, 9:12–25.
- Acsády J. (2005) *Emancipáció és identitás*. PhD értekezés. Kézirat. Témavezető: Neményi Mária.
- Acsády J. – Néray B. – Schmidt A. (2013) Aktív állampolgárság – nemek közötti egyenlőség – szubjektív boldogság. In Szász A. – Kirzsa F. (szerk.) *A kultúra rejtelmei*. Budapest: MAKAT; L'Harmattan, 219–230.
- Adamik M. (2000) *Az államszocializmus és a „nőkérdés”. A legnagyobb ígélet – a legnagyobb megaláztatás*. PhD értekezés. Kézirat.
- Asztalos-Morell I. (1997) A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korában. *Szociológiai Szemle*, 3:33–59.
- Barna I. – Kenedi J. – Sulyok M. – Váradi Sz. (1990) *A Napló 1977–1982*. Válogatás. Budapest: Minerva.
- Bollobás E. (2006) Társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában. In Pető A. (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és esélyegyenlőségi Minisztérium, 22–29.
- Bozóki A. (2010) A magyar demokratikus ellenzék: Önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2:7–45.
- Charmaz, K. (2006) *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London: SAGE.
- Corrin C. (1994) *Magyar Women. Hungarian Women's Lives, 1960–1990s*. Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-23126-3>
- Cowman, K. (2011) *Feminism, History and Citizenship: The British Example*. Előadás, elhangzott: 2nd European Conference on Politics and Gender, CEU, 2011. jan. 14.
- Csizmadia E. (1995) *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988) I-III*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia E. (2015) The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources. *Intersections*, 4: 119–138. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.125>
- Dalos Gy. (1986) *Archipel Gulasch. Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn*. Essay. Bremen: Edition Temmen.
- Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movements in the East Europe*. London: Verso.
- Fábrí A. (1999) (szerk.) *A nő és a hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*. Budapest: Kortárs.
- Ferge Zs. (1985) Biologikum és a nemek közötti egyenlőség. In Koncz K. (szerk.) *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa: Kossuth, 68–92.
- Fodor É. (2003) A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972–1992. *Szociológiai Szemle*, 1:28–54.
- Funk, N. – Mueller M. (1993) *Gender Politics and Post Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge.
- Hodosán R. (2004) *Szamizdat történetek*. Budapest: Noran.
- Holt, A. (1980) Woman and Russia. *Labour Focus in Eastern Europe*, 6:10.
- Huberman, A.M. – Miles, M.B. (2002) *The Qualitative Researcher's Companion*. London: Sage Publications.
- H. Sas J. (1984) *Nőies nők és férfias férfiak*. A nőikkel és férfikkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Budapest: Akadémiai.
- Koncz K. (1987) *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest: KJK.
- Kovács É. (2008) Az emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In Kovács É. (szerk.) *Tükörszilánkok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 9–41.
- Kőszeg, F. (2014) A demokratikus ellenzék rangja – Gondolatok Solt Ottilia halálának tizedik évfordulóján. *Online beszélő*, 2014. január 7. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-demokratikus-ellenzek-rangja-%E2%80%93-gondolatok-solt-ottilia-halalanak-tizedik-evfordulojan>
- Lomax, B. (1982) The Rise of the Democratic Opposition. *Labour Focus in Eastern Europe*, 3–4:2–10.
- Lóránd, Zs. (2012) (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus. *TNTeF, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2:5–13.
- Ludassy M. (1998) 1973. Beszélő évek – 1973. *Online Beszélő*, 1998. Elérhető: <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/04/ludas.htm>
- Mamonova, T. (1980) Protest Against KGB Harassment. *Labour Focus in Eastern Europe*, 1:10. (Eredeti megjelenés: 'des femmes hebdo' 1980)

- Márkus P. (1983) Labour Fills me With Grayness. *Labour Focus on Eastern Europe*, 5–6:45–46.
- Mink A. (1991) Kis magyar abortusztörténetéhez. *Beszélő*, november 30.
- Neményi M. (1994) Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika kör, 235–246.
- Neményi M. (1999) *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum.
- N. Szegvári K. (1981) *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: Kossuth.
- Papp, C. (2004) „Die Kraft der weiblichen Seele”: *Feminismus in Ungarn, 1918–1941*. Münster: LIT Verlag.
- Pászka I. (2009) *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged: Belvedere Meridionale – Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Piotrowski, G (2014) What are Eastern European Social Movements and how to Study Them? *Intersections*, 3:4–15.
- Penn, S. (2006) *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pető A. (1997) Hungarian Women in Politics. In J. Scott (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. The Meaning of Feminism in Contemporary Politics*. New York: Routledge. 153–161.
- Porta della D. – Diani M. (2006) *Social Movements: An Introduction*. Second edition, Oxford: Blackwell.
- Schadt M. (2003) „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia.
- Seligman, A. (1997) *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé.
- Siedman, S. (1994) *Contested Knowledges. Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford: Blackwell.
- Takács J. (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 1:161–175.
- Tamás G. M. (1992) Irónia, kétértelműség, színlelés. *Világosság*, 2:137–150.
- Tóth E. Zs. (2012) Abortusz a szocializmusban. *Múltkor*, 2012. május 21. http://mult-kor.hu/20120521_abortusz_a_szocializmusban?pldx=2
- Valuch, T. (2011) Szigorúan ellenőrzött nyilvánosság: A sajtó és a (tömeg)kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In Rainer M. J. (szerk.) *A felügyelt mozgástér – tanulmányok a szovjettípusú rendszer hazai történetéből*. Budapest: Akadémiai, 27–41.
- Women and Russia. First Feminist Samizdat* (1980) London: Shaba Feminist Publishers.
- Zimmermann, S. (2013). A gender-rezsim és-küzdelem a magyar államszocializmusban. *TNTeF*, 3.2:64–94.
- Zimmermann, S. (1999) *Die Bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien: Promedia Verlag.